

Ризики та безпека в житті сучасної людини: соціально-філософський аналіз

Роботу виконано на кафедрі соціології та соціальної роботи ВНУ ім. Лесі Українки

У статті проаналізовано особливості сучасних соціальних ризиків та їх сприйняття індивідами через феномен онтологічної безпеки особистості як одного з ключових понять теорії структуризації.

Ключові слова: ризик, онтологічна безпека особистості, структура, структуризація, соціальні страхи.

Дурманенко А. А. Риски и безопасность в жизни современного человека: социально-философский анализ. В статье анализируются особенности современных социальных рисков, а также их восприятие индивидами через феномен онтологической безопасности личности как одного из ключевых понятий теории структуризации.

Ключевые слова: риск, онтологическая безопасность личности, структура, структуризация, социальные страхи.

Durmanenko A. Risks and Safety in the Life of the Modern Person: Social and Philosophic Analysis. The article deals with the peculiarities of the modern social risks and their perception by the individuals through the phenomenon of the personal ontological safety being one of the key notions of the structuration theory.

Key words: risks, personal ontological safety, structure, structuration, social fears.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сучасне суспільство характеризується розгортанням сфери ризиків, небезпек та загроз і на макро-, і на мікросоціальному рівні. У суспільстві «тотальної небезпеки» (а саме так, на думку багатьох сучасних мислителів, варто називати сучасне суспільство) люди заглиблені в безперервний процес «калькуляції ризиків», прораховування ситуації виникнення небезпек та їх імовірних наслідків, хоч і не знають усіх можливих варіантів вирішення цих ситуацій. У кризовому суспільстві втрачають свою значимість традиційні моделі прогнозу і передбачення. Криза позначається в масовій свідомості у формі тривоги і страхів, які викликаються до життя наявними ризиками та, у свою чергу, провокують виникнення нових.

Ризики існували протягом усієї історії людства. У міру висхідного розвитку суспільства збільшувалася їх кількість та зростав критерій безпеки. Культурно-історична еволюція демонструє величезну кількість ризиків природного походження на шляху людини і ще більше їх числа на шляху її технічного вдосконалення. Інша справа, що ризик тривалий час не усвідомлювався як самостійна проблема, наука пройшла досить довгий шлях, перш ніж заговорили про дослідження ризику в явній формі, зокрема про ризики соціальні.

Із трансформацією суспільно-політичного ладу, економічної сфери, механізмів і характеру прийняття рішень на державному та індивідуальному рівнях зміни торкнулися й соціальних ризиків, у системі яких відбуваються складні процеси. Істотно мінімізується прояв деяких старих типів соціального ризику, окремі з них модифікуються, з'являються нові типи. Деякі соціальні ризики слабшають, інші – посилюються. Загальносвітова тенденція до трансформації суспільства створила нові умови для проявів соціального ризику, диференціації його типів і посилення ступеня їх небезпеки. Трансформація поклала початок низці деструктивних процесів, які загострили негативну ситуацію в суспільстві. В умовах прискорення соціетальних змін та зростання соціальної напруженості виникла проблема посилення інтенсивності прояву ризиків у соціальній сфері сучасного українського суспільства. Відповідно, важливою є потреба в оптимізації, профілактиці та регульованні соціального ризику засобами соціології.

Зміна системи виробництва призвела до виникнення і наростання соціально небезпечних ситуацій, підриву та зникнення базових основ індустріального суспільства, зокрема йдеться про найважливіші класові відмінності, орієнтацію на продуктивну працю і зростання багатства, втрату традиційного значення сім'ї та шлюбу і т. ін. Відповідно, паралельно з ризиками наростає й відчуття соціального страху, що є виразником наявних загроз та проявляється в суспільній свідомості, і

називається катастрофічністю. Саме страх та катастрофічність, займаючи провідне місце в концепціях суспільства ризику, є найкращими виразниками сьогодення.

Мета статті. Проблема ризику розробляється нині в багатьох галузях знань – в економіці, психології, соціології, в юридичних науках, політології, природничих і технічних науках, у межах теорії ігор і теорії прийняття рішень. Проводяться міждисциплінарні дослідження проблем технологічного ризику. Природно, що кожна дисципліна має власний погляд на проблему, через що поняття ризику виявилось розмитим, навіть суперечливим. У зв'язку з цим виникає нагальна потреба в проведенні соціально-філософського аналізу предмета, оскільки філософія, як наука, що, власне, однією з перших почала досліджувати означене коло проблем, не може стояти осторонь. Одночасно з цим виникає й потреба соціально-філософського осмислення категорії «ризик», яка традиційно була пов'язана з психологією і яку порівняно недавно стала досліджувати філософія [1; 23].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Аналіз різних форм ризику має тривалу історію і за часом перебігу може порівнятися з історією людства. Історично першими привернули увагу давніх філософів і натуралістів ризику природного походження (природогенні ризику). Землетруси й повені, зливи і зсуви, цунамі й тайфуни протягом тисяч років хвилювали мислителів, які прагнули осягнути закономірності їх виникнення і знайти варіанти оптимальної поведінки людини. Проте в давнину природні ризику вважали або наслідком «гніву богів», або ж одиничними випадками, їх ще не могли аналізувати систематично як результат антропогенної діяльності. Залежність ризиків від людини починає усвідомлюватися тільки з розвитком промисловості і появою техногенних ризиків. Наукові відкриття та технологічні нововведення нашого століття дозволили, з одного боку, підвищити рівень життя великої кількості людей, збільшити її тривалість, але разом із тим показали, що всі позитивні аспекти мають свою ціну, «зворотний бік сучасності» у вигляді ризику настання подій зі значними негативними наслідками [1, 43].

Сам термін «ризик» з'явився на рубежі Середніх віків і Нового часу. Звичайно, люди і раніше стикалися з небезпеками і непевністю в майбутньому. Однак небезпеки, яким вони піддавалися, пов'язували, насамперед, із випадком або ж із впливом вищих сил. Поняття «ризик» стає затребуваним лише тоді, коли в людей з'явилось усвідомлення відповідальності за прийняті рішення. Його точне походження невідоме, а етимологія вказує лише на сферу діяльності, де вперше зародилося почуття ризику – морську торгівлю. Сучасні ж повсякденні уявлення про ризик надзвичайно різноманітні [1, 7].

Якщо не брати до уваги вузькоспеціальних значень ризику, то різноманіття трактувань у вітчизняних і зарубіжних працях, у тлумачних і психологічних словниках можна звести в три групи. У першій – ризик розуміється як специфічний процес вибору варіантів дії: вибір альтернатив у ситуації невизначеності; вибір дії, результат якої визначається випадком; єдність обставин та індивідуально-групових переваг (критеріїв оцінки ситуації), на основі яких приймається оперативне рішення. У другій групі ризик розкривається через безпосередню дію суб'єкта: дія наважання в надії на щасливий результат; образ дій у невизначеній ситуації; поведінка при наявності небезпеки, загрози. У третій – акцент робиться на ймовірність негативного характеру наслідків: вірогідність помилки або неуспіху в ситуації з декількома альтернативами; збитки, пов'язані з реалізацією рішення або викликані несприятливими чинниками середовища; можливість настання небажаних наслідків (їх міра) в результаті дії випадкових факторів; подія, настання якої включає можливість будь-яких втрат [5, 82].

Як бачимо, неоднозначність тлумачення поняття «ризик» яскраво характеризує ситуацію з теоретико-практичним дослідженням ризиків та реакцій на них соціуму й індивідів. Саме для структурування наявних знань і напрацювання єдиного підходу наприкінці 60-х років ХХ ст. виникає соціальна ризикологія як інтегральна наукова дисципліна, серед основних фундаторів якої можна назвати У. Бека, Н. Лумана, Е. Гідденса, К. Лау, Ю. Габермаса та деяких інших творців авторських концепцій дослідження ризиків. Саме в працях цих дослідників розкриваються особливості соціальних ризиків та загроз із акцентом на виклики сучасності, піднімаються питання еволюції ризиків, можливі способи їх видозміни в процесі соціогенезу, формуються концепції критики раціональності сучасного суспільства, його розуміння як «суспільства ризику».

Серед вітчизняних учених над проблематикою соціальної ризикології працювали та досліджують її й сьогодні В. Волков, В. Ядов, Є. Головаха, С. Красіков, О. Яницький та ін. У працях цих

учених окрему увагу приділено не лише теоретичному аналізу соціальних загроз, а й суто практичному питанню дослідження «катастрофічної» свідомості.

Звернемося до соціально-філософської теорії структурації знаного сучасного британського соціолога Ентоні Гідденса, яка на сьогодні є однією із найвдаліших діяльнісно-активістських парадигм.

Е. Гідденс вважає ризик однією з чотирьох атрибутивних рис «високої сучасності» (або «пізньої сучасності»), відмежовуючись при цьому від теорії модернізації і постмодерну. Водночас атрибутивність ризику в умовах «високої сучасності» визначається принципово некерованістю низки ситуацій і процесів, що загрожують не окремим індивідам і невеликим спільнотам, а людству загалом. Атрибутами сучасної соціальної дійсності він вважає універсалізм, глобалізацію, інституціоналізацію, а також посилення ризику внаслідок ненавмисної побічної дії деяких факторів, тих чи інших людських дій [2, 57].

Розвиток сучасних суспільств, виражений в абстрактних системах сучасності (інформація, грошові системи і т. д.), створив великі сфери відносної безпеки для безперервного перебігу повсякденного життя, більш безпечні, ніж у будь-якому з досучасних суспільств. Однак, на думку Е. Гідденса, подібний процес не є однозначно позитивним. Зростає складність соціальних систем і відносин. Е. Гідденс відзначає що кількість ненавмисних наслідків соціальних дій збільшується. Сьогодні людина оточена ризиками, що йдуть від технологічних і соціальних систем. Загрозливі ризики виходять з-під контролю не лише індивідів, а й величезних організацій, зокрема й держав.

Феномен ризику підриває онтологічну безпеку особистості – особливий стан діяльного індивіда, який прямо пов'язаний з адекватністю сприйняття нею навколишнього середовища та з відчуттям безпечності, характерний для традиційних форм соціального життя: той, хто діє в ситуації невизначеності, наражає себе на небезпеку, що складається в загрозі бажаних наслідків. Разом з тим, ризик і небезпека – не синоніми, невизначені горизонти ситуації ризику містять певне поєднання небезпек і шансів (Гідденс підкреслює модерну природу ідеї «шансу», пов'язаної з розумінням майбутнього як принципово невизначеного наперед). Тому жити в суспільстві ризику означає практикувати калькулятивну позицію щодо відкритих можливостей дії, як позитивних, так і негативних, з якими люди рутинно пересікаються у своєму житті [2, 58].

Будь-яка соціальна дія є ризикогенною. Пасивність, бездіяльність або рішення про відмову вчинити дію також є соціальною дією, яка може бути не менш ризикогенною. Е. Гідденс вважає, що довіра повинна розумітися в поєднанні з ризиком, де ризик стає результатом рішень та діяльності індивіда. Соціальна дія виникає в результаті прийняття рішення, яке ґрунтується на довірі до соціальної системи. Інакше, якщо немає передбачуваності дії та довіри, це руйнує основу для соціальної взаємодії.

Ризик і довіра тісно переплетені. Довіра існує в контексті: а) визнання факту, що людська активність за своєю суттю є ризикогенною; б) трансформації внаслідок динамічного характеру сучасних соціальних інститутів. Інакше кажучи, відсутність довіри може призвести до деструктивних наслідків для соціальної системи. Е. Гідденс вводить важливу для нашого дослідження тезу: ризик створює свої середовища, які впливають на величезні маси індивідів (приклад – великі міста). Безпеку в такому середовищі Е. Гідденс визначає як специфічний набір мінімізованих небезпек. Суб'єктивне переживання безпеки в середовищі ризику зазвичай тримається на балансі між довірою і рівнем прийняттого ризику [3, 126].

Профіль ризику сучасності, на думку Е. Гідденса, має такий вигляд:

- глобалізація ризику в сенсі посилення інтенсивності: наприклад, інтенсифікація негативних процесів у міському середовищі;
- глобалізація ризику в сенсі поширення випадкових подій, які впливають на кожного або, принаймні, на велику кількість людей, наприклад, зміни у світовому розподілі праці;
- ризик відбувається із соціалізованого середовища, наприклад, вторгнення людського знання у світ природних закономірностей;
- розвиток інституційно визнаного ризикогенного середовища, яке стосується інтересів мільйонів людей: наприклад, ринок інвестицій;
- визнання існування ризику, відсутність знання про ризик не може бути конвертовано у «визначеність» релігійним або магічним знанням;

– знання про ризик широко розподілене: багато з небезпек відомі різноманітній публіці;
– визнання обмеженості експертного знання: жодна експертна система не може повністю передбачити можливі наслідки [8, 83].

Перші два профілі ризику в сучасному світі описують можливості різних середовищ ризику. Наступні два профілі належать до зміни типу ризикогенного середовища. Категорії «штучне середовище» або «соціалізована природа» роблять акцент на зміні відносин між людиною і фізичним середовищем. Різноманітність екологічних і технологічних небезпек має своїм спільним джерелом трансформацію природи системами людського знання і розвитком соціальних інститутів. Інституційні системи створюють середовища, які виробляють ризик. Впливу інституціоналізованих систем виробництва ризику піддається практично кожен, незалежно від того, є він членом цієї системи чи ні. Різниця між такими системами виробництва ризику та іншими його формами полягає в тому, що в першому випадку ризик є радше основою побудови цих систем, ніж чимось випадковим. Інституціоналізована система виробництва ризику різними способами пов'язує індивідуальний і колективний ризику. Наприклад, індивідуальні життєві можливості або рівень економічної безпеки сьогодні безпосередньо пов'язані з небезпеками, що виникають унаслідок динаміки глобальної капіталістичної економіки [6, 48].

Факт визнання наявності ризику в найрізноманітніших формах людської діяльності індивідів – головний аспект відмінностей між досучасними і сучасними суспільствами. У традиційних культурах ризикогенна діяльність частіше здійснюється під патронатом релігії чи магії. У цьому випадку ризик набуває форми непередбаченості або божественного визначення діяльності, отождиваючи ризиком не визнається. У сучасних суспільствах існування ризику визнає широка громадськість.

І, нарешті, Е. Гідденс розгортає проблему експертизи. Буденне знання сучасних середовищ ризику веде до визнання обмеженості експертного знання. Віра, яка підтримує довіру до експертних систем, включає процес «розблокування» невігластва пересічних громадян, які спочатку підкоряються вимогам експертизи. Проте усвідомлення цього невігластва може послабити віру частини осіб в ефективність експертизи.

Експерти часто приховують від пересічних громадян справжню природу ризику або навіть його існування. Ситуація стає набагато небезпечнішою, якщо експерти не в змозі усвідомити й оцінити ступінь ризиків. У цьому випадку не тільки обмеження або «розриви» експертного знання, а й сама ідея експертизи, на думку Е. Гідденса, піддається глибокому сумніву [3, 100].

Нарешті, Гідденс увів надзвичайно важливе поняття «середовище ризику» в сучасному суспільстві, виділивши три його компоненти: загрози і небезпеки, породжувані рефлексивністю модерніти; загроза насильства над людиною, яка походить від індустріалізації воєн, і загроза виникнення почуття безцільності, безглуздості людського існування, породжувані спробами людини співвіднести своє особисте буття з рефлексивною модернізацією [3, 183].

Сучасні соціальні страхи мають масовий і глобальний характер, зазвичай ясно вказуючи на джерело небезпеки, що становить загрозу. До подібних страхів, або ж ризиків (оскільки інколи важко встановити межу між цими поняттями), у сучасному світі можна віднести технологічні катастрофи, великомасштабні теракти, ядерну війну, екологічний страх. Виникнення соціальних страхів зумовлено впливом і мікросоціальних, і макросоціальних детермінант. Перші з них пов'язані з процесом соціалізації особистості, другі – зі станом суспільної системи, діяльністю основних соціальних інститутів. Реакція на загрозу – страх викликає стрес і активізує механізми психологічного захисту, спрямовані на мінімізацію впливу та подолання наслідків страху, які можуть призводити до трансформації особистісних властивостей, зміни системи цінностей людини. Страх живиться дисонансом між з'єднанням та відокремленням людей і може бути обмежений лише узгодженням цих тенденцій [6, 29].

Страхи стають однією із ключових характеристик сучасності. В умовах, коли держава не може гарантувати впевненість, людське життя зводиться до вузької межі між загрозою фізичного насильства і відсічю можливим посяганням. Наслідком цього є страх, який провокує сам себе. Заклопотаність особистою безпекою, яка є гіпертрофованою через реальну незахищеність та психологічну невизначеність, усе більше пригнічує інші виразні страхи, залишаючи осторонь інші причини для занепокоєння. Страх є ключовим елементом масової свідомості в індивідуалізованому суспільстві, створюючи катастрофічну суспільну свідомість.

Кризова свідомість, кризове світовідчуття супроводжують людство на всіх етапах його історичного розвитку, нерідко уособлюючись в апокаліптичні форми. Найбільш гостро кризове світосприйняття проявляється в періоди різких соціальних трансформацій. Страх ХХІ ст. – результат сформованої кризової свідомості, «колективної травми», підсумок соціальних змін. Травмувальними є не тільки раптові, стрімкі, непередбачувані зміни, такі як війни, революції, трансформації суспільного ладу, економічні кризи, завоювання, колонізація, масові міграції тощо, а й тривалі, накопичувальні процеси: щораз більше перенаселення, дедалі більша інтенсивність дорожнього руху, забруднення навколишнього середовища, поширення хвороб, пов'язаних із цивілізацією тощо.

Подібна увага до страхів, їхніх типів, форм та їх долання онтологічною безпекою особистості була б непотрібною, якби не наявність особливого зв'язку між таким «тривожним» феноменом людської свідомості та релігією. Саме страхи, починаючи з найдавніших часів, із часів зародження людської спільноти, впливами на виникнення сакральних елементів, що пізніше й оформились у конкретні релігії.

Ми можемо лише висловлювати здогадки, хоча цілком вірогідним видається, що саме страх перед зовнішніми небезпеками, а особливо страх перед смертю (або ж передуючими їй болям та стражданням), призвів до ритуалізації життя первісної людини. Ритуал, привносячи заспокоєння та розміреність, згуртовував колектив, одночасно пояснював те, що страшило, та готував до небезпек у майбутньому, давав змогу накопичувати культурну інформацію, вдосконалюючи способи її збереження та передачі – від усних переказів до наскельних малюнків та артефактів. Єднання через здійснення спільних ритуалів виявилось додатковим поштовхом до створення примітивної держави не лише як сукупності кривих родичів, а й спільноти, члени якої виконували певні функції (механічна солідарність) та разом протистояли небезпекам [7, 35].

У релігії як довершеній формі вірувань страх і донині займає ключове місце, оскільки, незважаючи на більшу пізнаваність світу, таємниць, що лякають своєю непізнаваністю, зовсім не зменшилося. Піднімаючись на метафізичний рівень, страх включає в себе не лише небезпеки навколишнього світу, екзистенційний жах, а й моральнісний аспект. Сама смерть постає межею, переступивши через яку, людина вступає у новий світ. І в залежно від того, як людина прожила своє життя, інший світ може набути різних форм. У цьому випадку джерело страху – не в об'єктивній реальності (не в навколишньому світі), а за межею безпосереднього пізнання. Як наслідок, можемо певною мірою вважати, що саме релігійний страх вплинув на розвиток такого критерію, як моральність.

Релігія як сфера людської культури, що приділяє осмисленню сенсу життя фактично всю свою увагу, звертається до страхів ще й через концепцію зла, яке, будучи протиставленням божої благодаті, чинить опір і постійно загрожує людству. Есхатологізм та апокаліптичні передчуття стосовно людського роду є наслідками такого розуміння невідворотності та неминучості екзистенційних переживань, що конкретизуються у всезагальній смертності. Віра в неминучість катастрофи є кредом багатьох сект, які й надалі, будучи частиною соціального життя сучасного світу, продовжують традиції міфології як усного осягнення світової історії. До того ж, зауважимо, що уявлення про страх і майбутні катастрофи, не залишаючись одними й тими ж, самі по собі є завжди, оскільки пов'язані з найглибшими світоглядними уявленнями людини про історію, час, роль і сенс власного життя. Відповідно, одним із основних висновків нашого дослідження є констатація того факту, що скільки б не існувала людська цивілізація та якого б рівня розвитку вона не досягла, перед індивідом завжди стоятиме проблема подолання соціальних страхів, а отже й релігія як один із механізмів її подолання існуватиме завжди.

Список використаної літератури

1. Альгин А. П. Риск и его роль в общественной жизни [Текст] / А. Альгин. – М. : Мысль, 2000. – 152 с.
2. Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность [Текст] / Э. Гидденс // THESIS. – 1994. – Вып. 5. – С. 56–70.
3. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории и структуризации [Текст] / Э. Гидденс. – М. : Академ. проект, 2003. – 302 с.
4. Ибрагимова В. С. Социально-философский анализ риска в управленческой деятельности [Текст] / В. Ибрагимова. – Саратов : [б. и.], 1998. – 86 с.

5. Порфирьев Б. Н. Риск и безопасность: определение понятий [Текст] / Б. Порфирьев // Риск в социальном пространстве. – М. : Ин-т социологии РАН, 2001. – С. 82–98.
6. Риск в социальном пространстве [Текст]. – М. : Ин-т социологии РАН, 2001. – 184 с.
7. Яницкий О. Н. «Критический случай»: социальный порядок в «обществе риска» [Текст] / О. Яницкий // Социол. обозрение. – 2002. – Т. 2. – № 2. – С. 32–40.
8. Яницкий О. Н. Социология риска [Текст] / О. Яницкий. – М. : Изд-во LvS, 2003. – 206 с.

Статтю подано до редколегії
25.11.2011 р.